

על ענייני שבת צבי וענייני ציונות ומה שביניהם בסיפורים "מעגלי צדק" ו"הפקר" לעגנון

משה הלחמי

אנשים מהמגזר החרדי, שטענו כנגד עגנון שהוא מגלה כאן חיבה יתרה לישו (ברשאי 1991, 370). לא זו אף זו. דומה שכאן נהרסת הסינתזה בין היהדות לציונות שרבות ונכבדות דובר בה בקשר לעגנון (לאור 1995, 29-59). אכן, השאלות העולות מן הסיפור הן קשות מנשוא. למשל, מהי משמעות הרומאן-האסור הנרקס בין הגיבור היראי לישו, ומה בין זה לנושא העלייה לארץ-ישראל? אמנם, המספר מתרץ את ההליכה אל הצלב כמשהו שנובע מבורות לגבי המטריצה הנוצרית - "תמימות" כהגדרתו, אבל במסגרת ה'הצדקה' הזו הוא מוצא לנכון לשרבב, פעם אחר פעם, ולא בלי הנחית המתבר המובלע, את אחד מכנויי האל ביהדות - המקום - בהקשר אנטי-יהודי לא "תמים" כלל ועיקר, וזאת עד שנדמה שאתר הצלב הוא מקום ששם השכינה שורה: "ובערבי שבתות כשמכר את החומץ וחזר מן העיר היה יושב על אבן אחת ומוציא מעותיו מכיסו, חציין היה נוטל לפרנסתו וחציין היה משלשל לתוך קופה שמעמידין אומות העולם במלכות הזאת על פרשת הדרכים בין שתי ידיו של אותו האיש. תמים היה ולא היה יודע קופה זו למה היא משמשת, והיה סבור שאין מקום בטוח ממקום זה" (עגנון שם, שפ"ד). בדיעבד יסתבר שאכן ה"מקום" היה "בטוח"; כי מי בא להציל את ה"זקן", הנמק בכלאו וזועק לאלוהיו, אם לא ישו המכריז ואומר: "אחוז בי ואני מביאך לכל מקום שאתה רוצה לילך" (עגנון שם, שפ"ח). עין

מעשה בזקן עני וערירי שחי בגולה והתפרנס מעשיית חומץ. תקוותו היחידה בחיים הקשים והרעים האלו, הייתה לעלות לארץ-ישראל כדי למות ולהיטמן באדמתה. מעניין שהוא חשב שהמקום הכי בטוח להטמין בו את כספו, אשר יועד להוצאות הדרך, הינו צלב שעל פרשת הדרכים. חלפו שנים והזקן עדיין בגולה, והקופה שבין ידי פסל ישו הולכת ומתמלאת עד שהיא עולה על גדותיה. ורק כשכלי מלאכתו התקלקלו, ולא היה אפשר להמשיך ולעבוד עימם, הוא חש בכל מאודו שהגיעה העת לעלות ארצה. כאשר הוא ניגש אל הפסל ואבן בידו, הוא נתפס, הובל למשפט, נמצא אשם בגניבה ובחילול קודשי הנצרות ונידון למאסר. באמצע הלילה הופיע אצלו ישו, המכונה לכל אורך הסיפור בכינוי הגנאי המסורתי - "אותו האיש", עם קופת הכסף בין ידיו ועם הבטחה לשאתו על כפיו לארץ ישראל. וכך היה. באמצע הדרך אירעה תקלה פטאלית עת חש הזקן שהגוף שמתחתיו נהיה לגוש אבן. מפחד ומאיבוד עשתונות רפתה אחיזתו ממושיעו והוא נפל לתהום. אבל חלומו להיקבר בעפר הארץ התגשם עת כת של מלאכים נשאה את גופתו לכולל שבירושלים שתלמידיו מיהרו לקברה (עגנון "אלו ואלו" תש"ך, שפ"ג - שפ"ח). מה שהובא לעיל הינה פרפראזה על סיפורו של עגנון "מעגלי צדק" שפורסם בפעם הראשונה ב-1923 בגרמניה ב"העולם" (לאור 1998, 667 ע' 90). בזמנו הסיפור עורר ביקורת קשה ונוקבת מצד

בעין ניתן להבחין בשאיפה להתוות קו-ישר- אחד בין "מקום" ל"מקום"; בין אתר הצלב לארץ-ישראל (1).

ברצוננו להסביר את הקשר בין רחשי לב 'ציוניים' ל'נוצריים' על סמך תורות משיחיות שבתאיות ופרנקיסטיות, הקושרות בין רעיון הגאולה להמרת דת. העברת מסרים מעין אלו אמורה להעניק גושפנקה דתית לציונות החילונית, האתאיסטית ולרעיון הגאולה ללא הלכה תורה ומצוות; מה שאכן מזכיר רעיונות נוצריים מסוימים. תורת הקבלה השבתאית מלמדת שהמשיח – שבתי צבי – הינו דוגמה חיה להמרה-לצורך גאולה. כך למשל, לדעת נביא התנועה השבתאית ויד ימינו של המשיח - נתן מעזה ההמרה היא לא פחות ולא יותר מאשר הריטואל הקבלי-הלוריאני של ירידת הצדיק אל מתחם ה"קליפות" והסטרא אחרא כדי להוציא משם ניצוצות של קדושה ונשמה ולהעלותן אל תחום הקדושה ו/או כדי להציל את השכינה השבויה בידי הסטרא אחרא, להזדווג עימה, ובכך להביא גאולה לישראל. כמו כן, ההמרה היא פרקטיקה קבלית מסורתית מקטגורית "תרמית קדושה" (שלום 1987, 49). שכן על מנת שהסטרא אחרא לא יפגע בתהליך גאולת ניצוצות השכינה הצדיק מערים עליו בכך שהוא מוכיח דבקות מסוימת בו ובאורחותיו. הנה כי כן, תלמידו הקרוב של נתן מעזה - ר' ישראל חזן הצליח לחשוף את הצביון המיתי וההיסטורי שבתשתית מעשי שבתי צבי מבעד לפסוקי ספר תהילים; זאת תוך כדי הכתרת טקטיקות העורמה הנ"ל בכינוי הלקוח מתהילים כ"ג, ג' – "מעגלי צדק". "מעגלי צדק" מצוירים אפוא את סטיית המשיח מדרך הישר של היהדות, ושבירת הטאבוים המקודשים ביותר שלה; וכל זאת על מנת להגיע עד לפתחו של

"צדק", אשר הוא אחד משמותיה הקבליים של השכינה: "למדני דרכיך שהם דרכי אמת אעפ"י שלעיני הרואים הם אורחות עקלקלות... תורה הישרה היא תורה שבכתב... ואעפ"י שאני בתורה העקומה שהיא דת ישמעאל, זכות תורה הישרה היא תעמוד לי..." תמוך אשורי במעגלותיך, פי אעפ"י שאני הלכתי [דוד המלך ושבתי צבי] בדרכים עקלקלות מעגלות עגולים לשון מעגל, הם מעגלי צדק... ואני ירדתי בעמקי הקליפות" (הציטוט מתוך שלום 1991, 119-120). לעולם לא תוכל תפיסת הצדק המקראית ו/או האורתודוקסית להוות תשתית רעיונית לסיפור אודות עליה לארץ ישראל באמצעות ישו הנוצרי ותחת חסותו; בעוד שתפיסת הצדק בקבלה ובשבתאות יכולה גם יכולה! שכן בנוסף לעובדה שהקבלה השבתאית מזהה את השכינה עם "צדק" (שם, 120), נתן מעזה אותה גם עם עפר ארץ-ישראל (אלקיים 1995, 134). בל נתפלא אפוא אם בסיפור הנוכחי מוטיב הליכה ב"מעגלי צדק" יובל למוטיב הקבורה באדמת ארץ-ישראל. הדחף האובססיבי של ה"זקן" להיטמן בעפר הארץ מוסבר על סמך "ספר הזוהר", הדורש את הסיפור שבבראשית אודות העלאת עצמות יעקב אבינו ממצריים והטמנתם באדמת ארץ ישראל כפעולה שתביא להמשך הזיווג המיני של יעקב עם השכינה, שממנו הוא נהנה בעודו בחיים, עם כל המשמעויות המשיחיות הקשורות בזה (ליבס 1996, 193). רבים וטובים מבין חסידי הקבלה מכל הדורות שאפו להיקבר באדמת ארץ ישראל מאותה סיבה, אך רק ה"זקן" ההין להגשים זאת בהליכה ב"מעגלי צדק" של ישו הנוצרי; ללמדך, שהסיפור אמור להמחיש, לממש ולהגשים עקרונות שבתאיים ידועים ומפורסמים כגון, "ירידה צורך עליה", "מצווה הבאה בעבירה", "קיומה של תורה

הוא ביטולה", "עת לעשות לה' הפרו תורתך". לערגה המשיחית והארוטית אל השכינה, השרויה במצב-צבירה-עפר כמקובל אצל נתן מעזה, יש נוכחות מרשימה ביותר בסיפור הנוכחי. למשל, בסצנה המעוצבת בהשראת מדרשי הגאולה של שיר-השירים: "שוכב לו בעל החומץ על משכבו בלילות ומקשיב לקול הטיח שנתלש מן הכתלים גרגיר נתלש וגרגיר נושר. כמעט אין קולם נשמע מחמת רטיבותם. אבל לבו של הזקן מקשקש כפעמון מתוך שמחה מחמת רחמיו יתברך שמחזיק נשמתו בקרבו ולא נתן אותו לגווע בחוץ לארץ" (עגנון שם, שפ"ה). האקסטזה שאותה חווה ה"זקן" על-משכבו-בלילות (שיר השירים ג', א') קשורה בחידוד חושי עד כדי יכולת לשמוע את קולות נפילת הטיח, המזכירים לו את העפר שבו הוא עתיד להתכסות. ניתן לומר, שהגיבור שומע את פעמי השכינה והמשיח שבתו צבי תוך כדי התפוררות קירות הבית; בחינת קיום מה שכתוב בשיר השירים ב', ט': "דומה דודי לצבי [!] או לעפר האילים הנה-זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות מציץ מן-החרכים".

הטקסט של עגנון מציין במפורש את נטיותיו הקבליות של הגיבור: מידי ליל הוא נוהג לקיים את מנהגי האבלות הקשורים בתיקון-חצות שמבית מדרשו של האר"י הקדוש: "קרא התרנגול נוטל הזקן ידיו ורוחץ את עיניו ומדליק את הנר ויושב אצל הפתח ומתעטף כאבל ובוכה על הגלות" (שם, שם). אבל אז מגיע הרגע המכריע שבו הוא נוטש את הדרכים המקובלות ופונה לקיים את התיקון על פי נוסח חדש שמבית מדרשו של שבתו צבי ונתן מעזה, העומד בסימן "ההתפרצות המשיחית הגדולה בשנים 1666-1656" (שלום 1980, 145)... "וכיוון שהוא רואה את הקיתון שלו כמה חריצים יש בו מיד הוא זוכר את מעותיו ששלשל

לתוך הקופה להוצאת הדרך והוא נוטל את הקיתון ומקיש עליו באצבעותיו שירים ותשבחות... ומרקד מתוך שמחה..." (עגנון שם, שם). פעולות "ראיה" ו"נטילה" מכניסות את הגיבור לאקסטזה ארוטית-משיחית. הוא ממחר לפסוח על חלק א' של תיקון-חצות, המכונה "תיקון רחל", כדי להגיע ישר לחלק ב' – "תיקון לאה", שכולו שירה לכבוד השכינה שנגאלה; כי מה הטעם לבכות ולילל בזמן שהשכינה ובעלה – שבתו צבי – עומדים בפתח (שלום שם, שם). אמנם גם חסידים 'נורמאטיביים' נוהגים באותו אופן (שם, שם), אך עד עתה לא שמענו על מישהו מהם שיקבלו השראה מקיתון של חומץ שאיתו מעלים תרומות ומנחות לפסלו של ישו הנוצרי; וכל כיוצא בזה. הריקוד עם הקיתון המחורץ בחריצים נושא אופי משיחי ומיני בעת ובעונה אחת. האובייקט האחרון מסמל את המקום הקדוש אצל האישה; וכמו כן, את רחם השכינה אשר עומד להתבקע ולהגיר דמים אדומים-חמוצים; בחינת אות-מן-השמים שהגיעה השעה היעודה לעלות. כנ"ל לגבי הקופה שבין ידי ישו שאמורה להישבר כדי שדמיה הכסופים ישמשו להוצאות הדרך; ללמדך, שהקשר המשיחי-הארוטי עם השכינה יעבור דרך קשר אינטימי עם ישו, בסגידה לו, בהצמדות פיזית אליו, ולו באופן זמני בלבד, כפי שנוכח להלן. הנה כי כן, דרשה שבתאית על ישעיה ס"ג, א': "מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה", המופיעה בחיבור שבתאי שגרשם שלום פרסמו תחת הכותרת "פרקים אפוקליפטיים ומשיחיים על ר' מרדכי מאייזנשטאט" (שלום 1991, 530-559), עשויה לשפוך אור על המשמעות השבתאית הטבועה במוטיב עמל הגיבור בחומץ. על פי הפשט הפסוק הזה מדבר על האל החוזר ארצה לאחר מסע נקמה בבני אדום, עד כי דם אויביו החמיץ ונקרש על מלבושיו.

בפרשנות הנוצרית המסורתית הפסוק מנבא על ישו, ואילו בשבתאות – על שבתאי צבי שבגד במורשת אבותיו ושלבש בגד אדום (שם, 549). ובכן, מי בסיפורנו מגיח מארצות הניכר – "אדום" – לארץ-ישראל עם בגדי העבודה ה"חמוצים" שלו, כשהוא רוכב על ישו אם לא ה"זקן" שלנו? המשמעות המשיחית השבתאית הטבועה בכותרת הסיפור – "מעגלי צדק" הולכת ומתבררת למקרא פסוקים אחדים מספר "דברי האזון" אשר עוברים כאן תהליך של ראיפיקציה (החפצה) והופכים לאוביקטים ממשיים. מדובר בחיבור גדול המאגד בתוכו את הזיכרונות והאמרות של מנהיגה העליון של השבתאות בפולין במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה – יעקב פרנק. למשל, המוטיבים של הליכת ה"זקן" אל הצלב שבפרשת הדרכים וכתוצאה מכך – נפילתו בידי אויביו הכמרים עשויים לנבוע מאימז'י שצייר יעקב פרנק עת בא לדרוש מחסידיו התנצרות, ותוך כדי כך להזהירם מפני סכנת ההבלעות ב"קליפות": "היזהרו מפני הצלב, כי הצטלבות הדרכים מובילה לכאן ולכאן" (הציטוט הוא משלום 1982, 131). שכן "כולנו מוכרחים ללכת עתה אל התהום" (שם, 56). המיתוס הקבלי-משיחי שטווה יעקב פרנק סביב עצמו שואב השראה מסיפור יעקב ועשו שבבראשית. כמי שתפס את עצמו כאינקרנציה של יעקב אבינו סבור פרנק שכל תורתו כלולה באותה הבטחה שנתן יעקב לעשו לבוא לשעיר, לפני שהוא ומשפחתו ייכנסו לארץ המובטחת. יעקב פרנק יועד למלא את ההבטחה הזו, שכידוע לא קוימה על ידי קודמו, בכניסה ב"דעת [דת] אדום". קרי, התנצרות: "הפתח אל הדעת הוא להתחבר אל האומות... יעקב אחז בעקב עשו, אבל אנחנו נשאף לכך שגופו יתאחד בגופו" (שם, 132). הוראה זו מתמלאת בסיפור: "העמידו אותו האיש על

רגליו ואמר לו, אחוז בי ואני מביאך לכל מקום שאתה רוצה לילך... פשט הזקן פיסות ידיו ולפת בהן צווארו של אותו האיש... חיבק הזקן צווארו של אותו האיש כשהוא מכויין פניו כלפי ירושלים" (עגנון שם, שפ"ח). דא עקא: הקשרים האידיאליים שבין יעקב לעשו ו/או ה"זקן" ל"אותו האיש" נקטעים בעודם באיבם; וזאת בהתאבנות גופו של השני ונפילת הראשון אל מותו. במישור האלגורי והרעיוני יש כאן חזרה על המאבק המיתולוגי הנצחי שבין יעקב לשרו של עשו. הפעם הקרב מסתיים בתבוסת יעקב. שכן לדבקות בישו הנוצרי יש מחיר כבד; עגנון בחר להמית את גיבורו ולהציגו כקורבן שיש להקריבו ולקברו באדמת ארץ ישראל לטובת הפרויקט הציוני; וזאת כפי שאירע, למשל, ליצחק קומר מן הרומאן "תמול שלשום".

משקעי השבתאות בסיפורי עגנון לא נועדו לבסס את הרעיון השבתאי בהקשרו ההיסטורי ה"מקורי". שכן אצל נתן מעזה הארץ-המובטחת משמעותה היא אמונה סקרמנטלית בשבתאי צבי – עד כי גופו נהייה ארץ-ישראל (אלקיים שם, 185). כנ"ל לגבי יעקב פרנק שעבורו השיבה לציון דרך אדום היא אך מטאפורה להתנצרות; התנצרות כאמצעי התערות באדמת פולין, שהיא היא הארץ-המובטחת.

ואילו את "מעגלי צדק" יש להבין על רקע התקופה שבה ארץ-ישראל עולה-שוב-פעם-לכותרות: ההיסטוריה הציונית ועידן הצהרת-בלפור המתירה לעם היהודי להקים ישות לאומית בארץ-ישראל. הדיעה באשר לזיקה שבין שבתאות לציונות נפוצה הן בקרב פובליציסטים והוגים ציוניים מראשית המאה-העשרים, והן בקרב שונאי הציונות שמקרב החרדים. לא זו אף זו. הרצל בכבודו ובעצמו תהה לפעמים אם אין הוא אינקרנציה של שבתאי צבי (ורסס 1988,

165-193). לאור הדברים דלעיל, מיותר לציין
עם איזה מחנה הזדהה עגנון.
מבחינות מסוימות, כל סיפור אלגורי של
עגנון הוא מיקרוקוסמוס האוצר בחובו את
הכוליות האידיאית ואת המוטיבים
העיקרים של מכלול היצירה. מכאן המתודה
ההשוואתית הפנים-טקסטואלית הנפוצה
אצל פרשניו. בכוונתנו להאיר את משמעות
"מעגלי צדק" באמצעות השוואתו ל"הפקר"
מתוך קובץ "ספר המעשים" (עגנון 1979,
191-195). שני הסיפורים האלגוריים הללו
נפתחים בקינה על ירידת הדורות. ב"מעגלי
צדק" הקינה היא על התפרקות ה"זקן"
מנכסיו החומריים והרוחניים תוך הפיכתו
מסוחר יין אמיד למוכר חומץ עני. ב"הפקר"
יין התורה שהחמיץ מוחלף בקפה ששותים
אותו ב"בית הקהה" תוך כדי הקשבה
לסיפורו של "מר היילפרין", המהווים
תחליף ללימודי קודש בין כתלי בית המדרש.
בסוף ההקדמה ל"הפקר" מובעת תקווה
שבבוא המשיח יחזור הכל לקדמותו. תקווה
זו מתממשת בסוף הסיפור בהופיע המשיח
לפני הגיבור-המספר. דא עקא: מתברר
שהתנהגותו והליכותיו הנלוזות של המשיח
הזה תואמות את רוח-התקופה: הוא
מצטייר בדמות חזן זקן השר "שירי תפילה
עם זמר של פריצות" (שם, 195). מדובר
באינקרנציה של שבתאי צבי שעליו סופר, כי
פעם אחת בזמן התפילה בציבור עת פתח
את ארון הקודש ונשא את ספר התורה, הוא
החל לזמר שיר עגבים בספרדית על
מיליזלדה בת הקיסר. כי לגביו האחרונה
אינה אלא התורה בכבודה ובעצמה כמו גם
השכינה שאותה יש "לתקן" ולהחזיר אל
חיק הקדושה ועם ישראל (שלום 1987,
324-325). תיאור החזן כמי ש"מוטל חולה
בחולי קשה" (שם, שם) מעצים אפוא את

הדמיון שבינו לבין אותו "צבי", שנודע בקרב
חסידיו כבעל ייסורים גדול - בגוף ובנפש.
עם התובנה הנ"ל אנו חוזרים אל ההקדמה
ל"הפקר" על מנת לבחון מחדש את הצירוף -
"ימים שאין בהם חפץ". ברובד הפשט
הדידאקטי הוא נועד לאפיין את הזמן הריק
של הגיבור ותקופתו. מקור הצירוף הוא
בקהלת י"ב, א': ... "והגיעו שנים אשר
תאמר אין לי בהם חפץ", המדבר על שלב
הזקנה כתקופה שבה האדם בתשישותו כי
רבה מפסיק להתאוות, להשתוקק, לרצות.
עם זאת במסכת שבת דף קנ"א ע"ב נדרש
הפסוק האחרון על ימות המשיח,
המתאפיינים בביטול המצוות והאיסורים;
וזאת תוך החלפת המועד הביולוגי -
"שנים" ב"ימים"; בחינת מועדים של חג
ושל אחרית-הימים. אחד מתלמידי נתן
מעזה שש לשבץ את המדרש הנ"ל בכתב
סגוריה שכתב לטובת המשיח המומר:
"איגרת מגן אברהם מארץ המערב"; כי בו
הוא מצא את חזות ה"ימים" של שבתאי
צבי (שלום 1991, 152). הבנת "ימים שאין
בהם חפץ" אצל עגנון שלא כפשוטם אלא
כמדרשם מתאפשרת אפוא על רקע זיהוי
החזן הזקן עם שבתאי צבי. ללמדך, שהגיעו
ימי הגאולה בלי תורה, הלכה ומצוות.
החייאת דמותו של שבתאי צבי ושיבוץ
מדרשים ודימויים שבתאיים במסגרת
העולם הבדיוני של "הפקר" קרי: ירושלים-
של-מטה בתחילת עידן הציונות היא הנותנת.
אלה אמורים להעניק לגיטימציה דתית
למפעל הציוני החילוני, האתאיסטי,
הרציונליסטי. העמדת תיאולוגית כפירה
שכזו היא ביטוי מביטויי רוח-התקופה
שבגרמניה שבין שתי מלחמות העולם שבה
הוגים גרמנים - יהודים ונוצרים כאחד -
מנסחים תיאולוגיות אנטי-רציונאליות
שאמורות להחליף את אידיאולוגית
ה"נאורות", על השפעתה המנוונת על

הישנים" (שלום 1982, 25). "התפוצצות" שכזו מתרחשת ב"הפקר", ב"מעגלי צדק" ובסיפורים וברומנים רבים אחרים של עגנון; וכל זאת בתקוה לחדור מבעד למעטפת היהדות האורתודוקסית כדי להגיע אל הגרעין-הקשה שלה ולשחרר את האנרגיה המשיחית-המהפכנית האצורה בה. ניתן לזהות את "זקנים" הנכים והחולים מ"מעגלי צדק" ומ"הפקר" (וגם מן הפתיחה לרומאן "שירה") עם אותו גמד-תיאולוגי של ולטר בנימין. אלה הם נציגים של כוחות אפלים, דמוניים המניעים בסתר את גלגלי המהפכה הציונית החילונית ותורמים להצלחתה.

הערות

1. הציטוט דלעיל והסיפור בכללותו מבוססים על בראשית כ"ח, י"כ-י"ב שעניינו - חלום יעקב בבית אל: מילים, מוטיבים ורעיונות מ"מעגלי צדק" שאובים מן הסצנה המקראית הזו. למשל, אשכול המוטיבים הכוללים ישיבה על האבן, מניית הכסף והעברתו לידי ישו מקורם באבן שאותה הניח יעקב למראשותיו, ואשר אותה הוא הפך למצבה. ליד האבן הזו יעקב נודר נדר, שאם האל ישיבו לארצו הוא יעניק לו "מעשר". בסיפור של עגנון "מעשר" עובר לידי ישו הנוצרי כתמורה על העברת הגיבור לארץ-ישראל. כנ"ל לגבי המוטיב המקראי של הירידה והעליה של המלאכים בסולם האחראי לעיצוב סיום הסיפור שבו אחד מן המלאכים הללו - ישו הנוצרי נוטל את הזקן לשמים ומפילו לארץ. ככלל הקריאה של יעקב "מה נורא המקום הזה" מקבלת תוקף ו/או משמעות חדשה ב"מעגלי צדק". למרבה הפלא המקום-הנורא-הזה מזוהה עתה עם אתר הצלב!

הפוליטיקה והמדינה. וכל זאת בשם המהפכה והנעת גלגלי ההיסטוריה (הקומוניסטית, הפאשיסטית והציונית - להבדיל). בהקשר זה טוען כריסטף שמידט במסגרת מאמרו "התיאולוגיה הפוליטית של גרשם שלום" (שמידט 1995, 149-155) שגרשם שלום הרבה לחקור את השבתאות, בין השאר מתוך כוונה מודעת, או מודעת-למחצה, לנסח תיאולוגיה שתהווה מנוף להסטת יהודי אירופה ממסלול חיי השגרה בגלות והעברתם לארץ-ישראל בחסות התנועה הציונית.

כנ"ל לגבי ידידו הקרוב של שלום - ולטר בנימין, שהאמין שהתיאולוגיה צריכה להיות תשתית עבור ה"מטריאליזם ההיסטורי". רעיון זה מופיע בפתח מסתו האחרונה "על מושג ההיסטוריה" במסגרת משל על בובה מכאנית, המנצחת במשחק שח-מט את כל יריביה האנושיים. מסתבר שכל ניצחונותיה הם בזכות גמד שיושב מתחתיה ומכוון את תנועות ידיה באמצעות חוטים. הגמד מסמל את ה"תיאולוגיה" והבובה - את המטריאליזם-היסטורי. הצלחת הקומוניזם כתנועה פוליטית-מהפכנית תלויה בזיווג שבין השניים (בנימין 1996, 310). "מר היילפרין" מ"הפקר" המספר על תפארת-בית-אבותיו הוא פרסוניפיקציה והאנשה אלגורית של רעיון הרקונסטרוקציה של המסורת היהודית, בחינת חלק מן הדימוי הנפוץ אודות מפעלו הספרותי של עגנון, ואילו ה"זקן", המערבב תפילות עם שירי פריצות וזימה מאניש את הדסטרוקציה של היהדות המסורתית; ללמדך, שביצירת עגנון תהליכי הרס ובניה משמשים בערבוביה. ניתן להבין את הדיאלקטיקה הזו על סמך דברי שלום שבמסגרת מסתו "מצוה הבאה בעבירה" הוא מאפיין את שיח השבתאות כ"התפוצצות דיאלקטית בלב המושגים

- ביבליוגרפיה :**
- אלקיים, אברהם, 1998.
- "ארץ הצבי: קווים עיקריים לדיוקנה של ארץ-ישראל בכתבי נתן העזתי", ארץ-ישראל בהגות היהודית החדשה, עורך אביעזר רביצקי, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 128-189.
- בנימין, ולטר, 1996.
- "על מושג ההיסטוריה", מבחר כתבים, כרך ב': הרהורים, תרגם דוד זינגר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב עמ' 310-318.
- ברשאי, אבינועם (עורך), 1991.
- "נספח: דן מירון מראיין את גרשם שלום", ש"י עגנון בביקורת העברית, סיכומים והערכות על יצירתו, כרך א', הוצאת שוקן, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 360 – 372.
- ורסס, שמואל, 1988.
- השכלה ושבתאות, תולדותיו של מאבק, ירושלים.
- לאור, דן, 1995.
- "ציוניותו של עגנון", ש"י עגנון: היבטים חדשים, ספרית פועלים, תל-אביב, עמ' 28-59.
- לאור, דן, 1998.
- חיי עגנון – ביוגרפיה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- ליבס, יהודה, 1995.
- "יחסו של שבתי צבי להמרת דתו", סוד האמונה השבתאית, קובץ מאמרים, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 20-34.
- ליבס, יהודה, 1996.
- "מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י", המיתוס ביהדות ערכהחביבה פדיה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים, עמ' 192-209.
- עגנון, ש"י, 1960.
- אלו ואלו, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב. עגנון, ש"י, 1979.
- סמוך ונראה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- שלום, גרשם, 1980.
- "מסורת וחידוש בריטואל של המקובלים", פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 113-152.
- שלום, גרשם, 1982.
- "מצוה הבאה בעבירה", מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 9-67.
- שלום, גרשם, 1982.
- "התנועה השבתאית בפולין", מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 69-140.
- שלום, גרשם, 1987.
- שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חיו, כרך א, עם עובד, תל-אביב שלום, גרשם 1991.
- "פירוש מזמורי תהילים מחוגו של שבתי צבי באדריאנופול", מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, עם עובד, תל-אביב, עמ' 89-141.
- שלום, גרשם, 1991.
- "אגרת מגן אברהם מארץ המערב", מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, עם עובד, תל-אביב, עמ' 142-181.
- שלום, גרשם, 1991.
- "פרקים אפוקליפטיים ומשיחיים עלי ר' מרדכי מאייזנשטאט", מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, עם עובד, תל-אביב, עמ' 530-563.
- שמידט, כריסטוף, 1995.
- "התיאולוגיה הפוליטית של גרשם שלום", תיאוריה וביקורת 6, עמ' 149-159.